

Grafiek 1: *Natuurlijke groei en migratiesaldo Limburg, 1960-2005. Bron: CBS, Statline.*

Theo Engelen

Historische achtergronden van de bevolkingsdaling in Limburg in de twintigste eeuw

Het verbaast historici regelmatig te zien hoe blind een samenleving kan zijn voor veranderingen die zich onder haar neus voltrekken. Neem nou de vergrijzing en de dreigende daling van de bevolking die tegenwoordig zijn uitgeroepen tot welhaast nationale rampen. Dit zijn de historische feiten. Rond 1900 begon in Nederland de huwelijksvruchtbaarheid te dalen en dit proces eindigde honderd jaar later met een vruchtbaarheid die op ruim eenderde van het aanvankelijke niveau lag. In diezelfde periode nam de levensverwachting toe met meer dan de helft. Vóór 1950 signaleerde maar een enkeling dat die ontwikkeling noodzakelijkerwijs zou leiden tot ontgroening, tot vergrijzing en dus uiteindelijk tot afname van de bevolking. En pas vanaf 1990 is dit doorgedrongen tot het publieke bewustzijn. Daarom lijkt het er in menige publicatie op alsof we plotseling door deze verschijnselen zijn verrast. Had men eerder oog gehad voor de historische ontwikkeling, dan hadden er eerder maatregelen kunnen worden getroffen die bovendien minder pijnlijk zouden zijn.

Wanneer men spreekt over de bevolkingsdaling in Limburg moet men waken voor een vergelijkbare fout. Ook deze daling is niet uit de lucht komen vallen. Het is waarschijnlijk om die reden noodzakelijk dat er ook over de *historische* wortels van die daling nagedacht moet worden. Laten we eerst vaststellen hoe de tegenwoordige daling tot stand komt. Een bevolking kan immers toe- of afnemen als gevolg van natuurlijke groei of door een positief of negatief migratiesaldo. Grafiek 1 bevat deze informatie vanaf 1960. Na de laatste millenniumwisseling doken beide maten beneden de nul en droegen zo beide bij aan de absolute daling van de Limburgse bevolking. Nu is een negatieve waarde voor het migratiesaldo niet uitzonderlijk. In de afgelopen 40 jaar heeft dit steeds geschommeld rond een klein overschot en een klein tekort. Het is duidelijk dat de meest dramatische ontwikkeling te vinden is in de verhouding tussen geboorten en overlijdensgevallen. Rond 1960 werden er jaarlijks nog 15.000 Limburgers meer geboren dan er overleden. Daarna volgde een forse daling tot beneden de 5000 per jaar en na 1990 zette een nieuwe fase van daling in, waarvan het einde vooralsnog niet in zicht is. In het navolgende komt vooral de afnemende vruchtbaarheid van Limburgse paren aan bod. Dat de natuurlijke groei daardoor negatief werd, is namelijk nieuw aan het fenomeen bevolkingsdaling.

Van huwelijksbeperking naar geboortebeperking

Vanuit historisch perspectief is het verrassend dat Limburg als eerste provincie een krimpende populatie kent. Een onderzoek naar de vruchtbaarheid van alle Europese provincies leert dat er in 1870 zes regio's waren met een zeer hoge huwelijksvruchtbaarheid en in 1900 nog zeven. In beide gevallen hoorde

Limburgs gezin, ca. 1935. Fotocollectie SHCL.

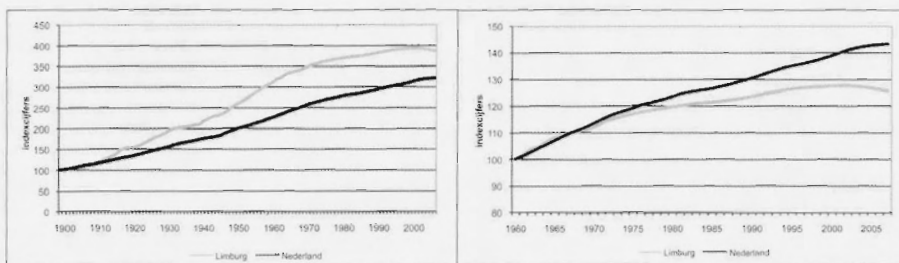
Nederlands-Limburg daarbij.¹ Niet alleen binnen Nederland, ook binnen Europa was de Limburgse vruchtbaarheid aan het einde van negentiende eeuw dus opzienbarend hoog. Dat is meteen de situatie die veel mensen als de normale situatie zullen herkennen: Limburgers of katholieken, wat voor veel waarneemers overigens op hetzelfde neer komt, hebben in een vaak niet nader gedefinieerd verleden altijd veel kinderen gekregen. Als bewijs haalt men dan van die stereotiepe foto's tevoorschijn van een gezin met vijftien kinderen en ook de schuldige is gemakkelijk te vinden. Natuurlijk was het die vermaledijde pastoor die tijdens huisbezoeken aandrang op het bezet houden van de wieg.

Om te beginnen een korte nuancering van dit beeld. Zelfs Limburgse echtparen getrouwd op het hoogtepunt van de verzuiling, tussen 1919 en 1928, kregen gemiddeld net iets minder dan vijf kinderen.² Bovendien is er al sprake van een langzame, maar structurele daling van de vruchtbaarheid vanaf 1909.³ En wat betreft de rol van de pastoors heeft recent onderzoek uitgewezen dat dit onderdeel van de zielzorg zowel in de ogen van betrokken priesters als in die

1 A.J. Coale, 'The decline of fertility in Europe from the French Revolution to World War II', in: S.J. Behrman (ed.), *Fertility and family planning. A world view* (Ann Harbor 1969) 13.

2 Zie: Th. Engelen, H. Hillebrand en F. van Poppel, *Kindertal naar kenmerken, 1900-1960* ('s-Gravenhage 1989, NIDI Rapport nr. 11).

3 Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg, 1850-1960* (Maastricht/Assen 1987).

Grafiek 2a en 2b: Bevolkingsgroei in Limburg en Nederland vanaf 1900 c.q. 1960

van hun parochianen op zijn minst sterk overdreven wordt en wellicht zelfs een hardnekkige mythe is.⁴ Dat er bij tijd en wijlen een pastoor op huisbezoek kwam staat vast, dat die in enkele gevallen aandrang op een volgende geboorte is gedocumenteerd, maar de omvang en betekenis van deze ingrepen in de privé-sfeer waren, zeker na 1930, minder groot dan de overlevering wil doen geloven.

Deze nuancering neemt niet weg dat Limburg in de eerste helft van de twintigste eeuw de provincie was met de hoogste vruchtbaarheid van het land. In grafiek 2a ziet men dat de omvang van de Limburgse bevolking daardoor sneller steeg dan die van Nederland. Pas rond 2000 toont deze grafiek een vertraging van de groei en vervolgens zelfs een afname van de bevolking. Er is een tweede grafiek nodig om aan te tonen dat de voortekenen van die daling al eerder zichtbaar werden. Deze grafiek 2b omvat een kortere periode, van 1960 tot 2000. Tussen 1960 en 1970 was de groei van Limburg gelijk aan die in Nederland, maar daarna nam de Nederlandse bevolking aanzienlijk sneller toe dan de Limburgse. Wanneer we dus vanuit historisch perspectief iets willen zeggen over de tegenwoordige daling, moeten we ook en vooral dit omslagpunt verklaren. Waarom was de toename van de bevolking tot 1960 zo groot in vergelijking met de landelijke cijfers? En waarom was na 1970 het omgekeerde het geval? Deze vragen handelen vooral over de *aanloop* naar de huidige daling van de bevolking, maar deze aanloop biedt een belangrijke verklaring voor de situatie waarin de provincie zich in het begin van de eenentwintigste eeuw bevindt. Om die te analyseren worden hier eerst de theorieën behandeld waarmee wij de demografische ontwikkelingen van de afgelopen twee eeuwen in dit deel van de wereld doorgaans bestuderen. Daarmee kunnen we bepalen hoe de demografie van Limburg zich verhoudt tot het landelijke beeld en dat van andere landen in West-Europa.

De demografische geschiedenis van West-Europa wordt in de eerste plaats getypeerd door een uniek huwelijkspatroon. Aan het einde van de achttiende eeuw wees Thomas Malthus er in zijn beroemde *Essay on the Principle of*

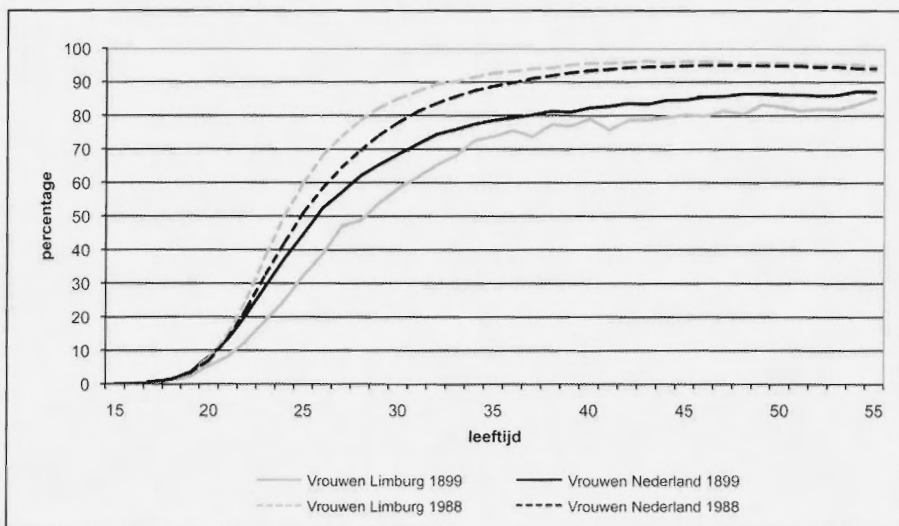
4 Angelo Somers en Frans van Poppel, 'Het vergaan der huwelijkskuisheid - De invloed van priesters op de geboorteregeling onder katholieken in Nederland in de periode 1935-1970', *Mensch en Maatschappij* 78 (2003) 300-330; Angelo Somers en Frans van Poppel, 'Priesters en het veranderend kindertal van de Brabantse katholieken, 1940-1970: een onderzoek naar de beleving van de priesterlijke rol', *Noordbrabants historisch jaarboek* 22-23 (2005-2006) 124-149.

Population reeds op dat elke bevolking een uitweg moet zoeken uit het dilemma waarvoor de natuur haar plaatst.⁵ Wanneer we die natuur zijn gang laten gaan verloopt de toename van de bevolking veel sneller dan de toename van de benodigde bestaansmiddelen. Indien een bevolking dat probleem niet weet op te lossen, is hongersnood het onvermijdelijke gevolg. Malthus constateerde voorts dat 'the civilized states of modern Europe' (we schrijven 1798) adequaat inspeelden op dit probleem. Jonge mensen stelden er het huwelijk uit tot op relatief hoge leeftijd. Voor mannen lag de huwelijksleeftijd dicht bij de 30 jaar, voor vrouwen rond de 25 jaar. Dat was tien jaar ouder dan in andere delen van de wereld. Bovendien bleef een belangrijk deel van de bevolking levenslang ongehuwd. Dit aandeel kon oplopen tot een vijfde van de totale bevolking. Dit huwelijkspatroon stelde op deze manier regels aan het huwelijk, maar zorgde er toch vooral voor dat het aantal vruchtbare vrouwjaren binnen het huwelijk klein werd gehouden. Omdat seksualiteit een voorrecht was voor gehuwden, leidde de huwelijksbeperking automatisch tot vermindering van het aantal geboorten. In 1965 heeft John Hajnal dit patroon voorzien van een meer precieze geografische afbakening. Het werd gepraktiseerd ten westen van de denkbeeldige lijn die men tussen Triëst en St. Petersburg kan trekken.⁶

Ook in Limburg zijn de sporen van deze huwelijksbeperking terug te vinden. Grafiek 3 toont hoeveel procent van de vrouwen op een bepaalde leeftijd ooit gehuwd was geweest. Het betreft dus getrouwde, gescheiden en verweduwd vrouwen samen. Daaruit blijkt dat in 1899 het restrictieve huwelijkspatroon nog volop van kracht was. Zelfs op 55-jarige leeftijd was een groot deel van de Nederlandse en de Limburgse vrouwen nog ongehuwd. De Limburgse bevolking hield zich nadrukkelijker aan het West-Europese huwelijkspatroon dan de Nederlandse als geheel. Op de genoemde leeftijd was 17 procent van de Limburgse vrouwen nooit gehuwd geweest, in Nederland was dit 14 procent. We zagen al dat laat huwen het tweede kenmerk van de huwelijksbeperking was. In vergelijking met Oost-Europese of Aziatische landen lopen de grafieklijnen van 1899 dan ook maar langzaam omhoog. Ook daar zien we dat Limburgse vrouwen later huwen dan het landelijk gemiddelde zou doen verwachten. Op 25-jarige leeftijd was in Limburg pas 33 procent van de vrouwen als bruid voor het altaar verschenen, terwijl dat in Nederland als geheel 45 procent was. Ook de verschillen tussen 1899 en 1988 zijn interessant. In de loop van de twintigste eeuw heeft het hiervoor geschetste huwelijkspatroon zijn invloed verloren. We zien het aan de grafieklijnen die sneller stijgen en dichterbij de 100 procent eindigen. In 1988 trouwden mensen dus jonger en een kleiner gedeelte bleef levenslang ongehuwd.

5 Thomas Robert Malthus, *An Essay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society* (1798) (New York 1960).

6 Deze auteur legde zijn bevindingen neer in twee publicaties: John Hajnal, 'European Marriage Patterns in Perspective', in: D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds.), *Population in History* (London 1965) 101-143; en J. Hajnal, 'Two kinds of pre-industrial household formation system', in: Richard Wall, Jean Robin and Peter Laslett (eds.), *Family forms in historic Europe* (Cambridge 1983) 65-104.

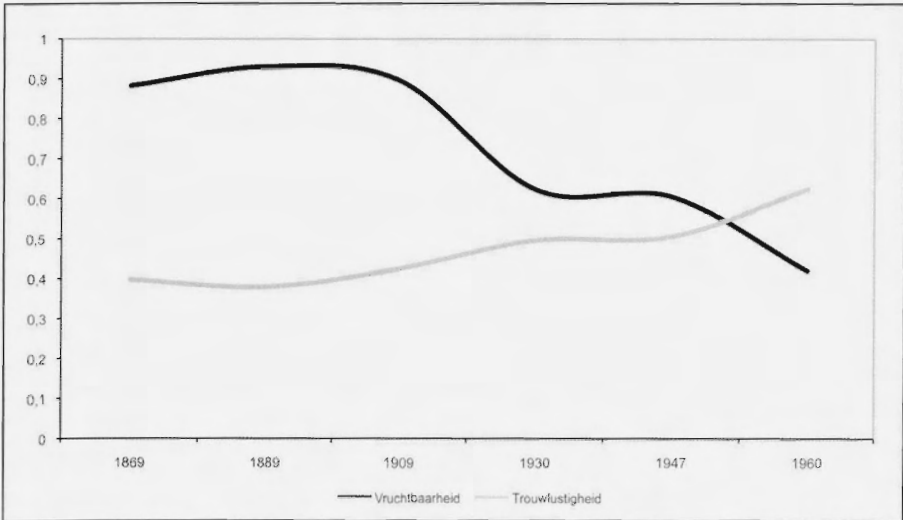
Grafiek 3: Percentage ooit-gehuwde vrouwen in Nederland en Limburg, 1899 en 1988.

Bron: 1899, www.volksstellingen.nl; 1988, CBS, Statline.

De vergelijking van de gegevens voor Nederland en Limburg biedt nog een ander interessant inzicht. In 1899 huwden Limburgse vrouwen later en meer vrouwen bleven levenslang ongehuwd dan in het land als geheel. Op die manier werd voor de relatief hoge vruchtbaarheid binnen het huwelijk gecorrigeerd. In 1988 waren de rollen omgekeerd. Toen leken de Limburgse vrouwen trouwlustiger dan hun tegenvoeters elders in Nederland. Combineren we deze bevinding met wat we weten over de huwelijksvruchtbaarheid dan komen we tot een interessante conclusie. In 1988 waren er in Limburg *meer* vrouwen gehuwd of gehuwd geweest dan het landelijk gemiddelde, maar de vruchtbaarheid was er *lager*. Niet het aantal gehuwde jaren in de vruchtbare leeftijd bepaalde nu nog het kindertal, maar de wensen van de ouders ter zake. Tussen de twee hier aangehaalde jaren had zich een revolutionaire ontwikkeling voorgedaan die schuil lijkt te gaan achter veel aandacht trekkende verschijnselen als de tegelijkertijd optredende economische modernisering en twee wereldoorlogen. Toch was de revolutie waarop ik hier doel, voor de levens van individuele mensen van zeker zo groot belang. Huwelijken hebben tot ver in de twintigste eeuw aantoonbaar geleden onder de constante angst voor zwangerschap.⁷ Met het wegnemen van die angst steeg voor velen de kwaliteit van leven.

De logische vervolgvraag is wanneer en waarom dit gebeurde. De overgang van huwelijksbeperking naar geboortebeperving vond in Nederland plaats in de jaren rond 1900. Het oude systeem was tegen het einde van de negentiende eeuw tegen zijn grenzen opgelopen. Door een forse daling van de zuigelingen-

⁷ Zie hierover onder vele anderen: Marga Kerklaan, *'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen': 300 brieven over het roomse huwelijksleven* (Baarn 1987) en Marloes Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries: Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam 2005).

Grafiek 4: Huwelijksvruchtbaarheid en trouwlustigheid in Limburg, 1869-1960.

Bron: Engelen, Fertilititeit, arbeid, mentaliteit.

sterfte werd het aantal kinderen steeds meer gelijk aan het aantal geboorten en waren er dus minder geboorten nodig om hetzelfde kindertal te bereiken. Tegelijkertijd liep de inkomestroom tussen ouders en kinderen na de invoering van de arbeidswetten en schoolplicht van ouders naar kinderen in plaats van omgekeerd. Hadden ouders het aantal kinderen in deze nieuwe situatie nog op de pre-industriële wijze willen regelen, dan had de huwelijksleeftijd ver boven de 30 jaar moeten komen te liggen en had een kwart van de bevolking levenslang ongehuwd moeten blijven. Daarmee zouden eisen zijn gesteld die geen enkele samenleving haar leden kan opleggen.

Geboortebeperving binnen het huwelijk was het alternatief, zij het een alternatief met vele haken en ogen, zeker in de eerste helft van de twintigste eeuw. Van belang voor onze kijk op de ontwikkeling van de Limburgse bevolking is in elk geval dat de genoemde omschakeling niet in alle regio's en bij alle sociale groepen en religieuze denominaties gelijktijdig plaatsvond. We komen hier uitvoerig op terug. Maar we hebben ook gezien dat de vruchtbaarheid, zelfs in Limburg, vanaf 1900 daalde, waarmee de noodzaak van huwelijksrestrictie kwam te vervallen. Dat alles moge theoretisch zo zijn, maar vinden we de tegen-gestelde ontwikkeling van trouwlustigheid en huwelijksvruchtbaarheid ook daadwerkelijk in Limburg terug? In grafiek 4 hebben we beide verschijnselen samengebracht.⁸ Het is zonneklaar dat de inverse ontwikkeling ook in Limburg is waar te nemen. Vanaf het begin van de twintigste eeuw was er sprake van

8 De hier gebruikte maten zijn ontwikkeld binnen het European Fertility Project van Princeton University en houden rekening met leeftijdsopbouw en aandeel gehuwden. Zie de samenvattende bundel van dit project: A.J. Coale en S. Watkins (eds.), *The decline of fertility in Europe: the revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project* (Princeton 1986).

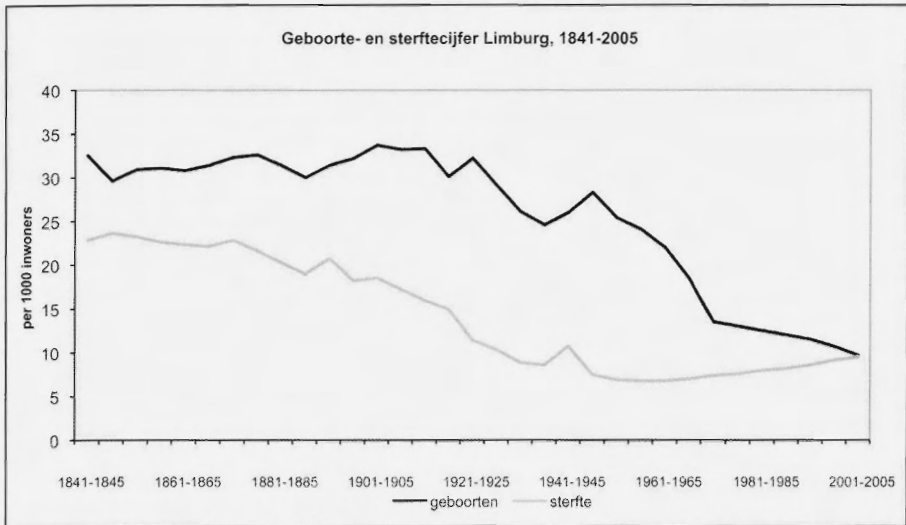
een opwaartse lijn in trouwlustigheid en een daling van de huwelijksvruchtbaarheid. Met andere woorden: ook in Limburg werd de beperking van het kindertal door huwelijksrestrictie vervangen door geboortebeperving binnen het huwelijk.

Demografische transitie

Een andere theorie die vaak wordt gehanteerd om naar de demografische ontwikkelingen van de afgelopen twee eeuwen te kijken, is de demografische transitietheorie.⁹ Kern van deze benadering is de verhouding tussen de geboorte- en de sterftcijfers. Tot en met de achttiende eeuw lagen deze cijfers op een hoog niveau (tussen de 30 à 40 geboortes en sterfgevallen per jaar per 1000 inwoners). Ondanks incidentele sterftecrises was er op lange termijn een evenwicht dat ertoe leidde dat de Europese bevolking eeuwenlang nagenoeg stabiel bleef. Het evenwicht werd doorbroken toen vanaf het einde van de achttiende, en vooral in de negentiende eeuw de voedselproductie verbeterde en er nieuwe inzichten omtrent hygiëne en medisch handelen in zwang kwamen. Als gevolg daarvan daalde de sterfte binnen korte tijd naar een veel lager niveau, terwijl de vruchtbaarheid aanvankelijk op het traditionele niveau bleef. Een grote bevolkingsgroei was het resultaat. De negentiende-eeuwse migratie vanuit Europa naar nieuwe werelden kan mede als een oplossing voor de snel stijgende bevolkingsdruk worden beschouwd.

De daling van de vruchtbaarheid was de volgende stap in de ontwikkeling. Anders dan bij de sterftedaling duurde het geruime tijd voor deze consequentie werd getrokken uit de nieuwe situatie. Het accepteren van geboortebeperving vraagt om ingrijpende mentale veranderingen. Aan dit punt zal ik zo dadelijk meer aandacht besteden. Nu volstaat het te constateren dat volgens de demografische transitietheorie de vruchtbaarheid uiteindelijk weer in evenwicht zal komen met de sterfte, nu op een niveau van rond 10 per 1000 inwoners. Beide verschijnselen zouden dan dus weer voor een stabiele bevolking zorgen. Deze voorspelling was niet gebaseerd op empirisch onderzoek, maar vormde de berekeneerde verwachting van de grondleggers van de theorie. Inmiddels weten we dat die voorspelling bijgezet kan worden in het overvolle museum van verkeerde prognoses. Het geboortecijfer kan wel degelijk *beneden* het sterftcijfer dalen. Aan de daling van de sterfte komt noodzakelijkerwijs een einde. De optie van sterfte af te zien wordt de mens immers niet geboden. Bij de vruchtbaarheid is dat anders. Er is voor vrouwen geen dwingende noodzaak de voor een stabiele populatie noodzakelijke 2,1 kinderen te krijgen. Het theoretisch eindpunt van de vruchtbaarheidsdaling is derhalve 0. In een aantal Europese landen en sinds kort dus ook in Limburg zien we dat de vruchtbaarheid inderdaad zo laag is geworden, dat de bevolking in absolute zin afneemt.

9 Over de oorsprong van deze theorie zijn vele opvattingen. Een mogelijk beginpunt is: Frank W. Notestein, 'Population. The Long View', in: Theodore W. Schultz (ed.), *Food for the World* (Chicago 1945) 36-57.

Grafiek 5: Ontwikkeling van geboorte- en sterftecijfer in Limburg, 1841-2005.

Bron: Hofstee, Korte demografische geschiedenis van Nederland en CBS, Statline.

Ook deze theorie testen we weer in de Limburgse setting. Was er ook hier sprake van een bevolkingsevenwicht dat door een daling van sterfte en vervolgens van de vruchtbaarheid eerst verstoord en dan weer, op een lager niveau, werd hersteld? Aangezien we pas betrouwbare gegevens hebben vanaf halverwege de negentiende eeuw, ontbreekt het zicht op de eerste fase van de transitie. Voor de periode erna is wel nadrukkelijk de grondlijn van de theorie zichtbaar. De lijn van de sterfte daalt al vanaf het begin van de waarneming langzaam en na 1870 snel, terwijl het geboortecijfer dan nog decennia hoog blijft. In Limburg bleef de vruchtbaarheid aanzienlijk langer op een hoog niveau dan elders. De verklaring hiervoor ligt, zoals eerder opgemerkt, niet of maar zeer gedeeltelijk bij de druk die pastoors uitoefenden. Kennelijk was de eeuwenlange beklemtoning van het belang van hoge vruchtbaarheid zo in de katholieke gemeenschap verankerd dat elk lid deze opvatting geïnternaliseerd had. Het beeld rijst op van een gevangenis waaruit de cipiers zich langzaam hebben teruggetrokken, maar waar de gevangenen vooralsnog toch keurig in hun cellen blijven. Ook het in de demografische transitietheorie voorspelde herstel op een lager evenwicht vinden we terug in de periode 2001-2005 toen geboorte en sterfte net beneden de 10 pro mille samenkwamen.

Economische motivatie en mentale acceptatie

Het is tijd voor een tussenbalans. De bevolkingsontwikkeling in Limburg past keurig in het algemene beeld dat we kennen voor Nederland en voor andere landen in het noordwestelijk deel van Europa. In dit hele gebied werd rond de eeuwwisseling van 1900 overgeschakeld van huwelijksbeperking naar geboor-

tebeperking, overal daalde de sterfte vóórdit dit bij de geboorten het geval was, en overal kwamen sterfte en geboorte uiteindelijk weer bij elkaar. De enige wijze waarop Limburg zich onderscheidde, is door het late begin van de omslag en het trage verloop van de vernieuwing tot 1960. En ook na dat jaar was Limburg binnen Nederland opvallend, toen echter door de zeer lage vruchtbaarheid en laatstelijk door het daadwerkelijk dalen van de bevolking. Waarom deed Limburg dezelfde dingen eerst later dan de omgeving en daarna opeens vroeger?

Ik begin met twee concepten die noodzakelijk zijn om tot de beoogde verklaring te komen. Bij de studie van de vruchtbaarheidsdaling stuitte men met enige regelmaat op merkwaardige paradoxen. Zo begon de vruchtbaarheidsdaling in Engeland en Hongarije op ongeveer hetzelfde moment. Zoals bekend was Engeland de pionier van economische vernieuwing, terwijl Hongarije lange tijd gekenmerkt werd door een traditionele economie. Dit was in tegenspraak met de uitgangspunten van de demografische transitietheorie volgens welke nu juist economische modernisering de aanzet tot daling zou geven. Diepgravend onderzoek naar de vruchtbaarheidsdaling in België en Spanje bracht bovendien boven tafel dat de verschillen binnen die landen niet verklaard konden worden door verschillen in economische kenmerken. De doorslaggevende factor was in beide gevallen een taalgrens.¹⁰ Eenzelfde gedrag werd dus eerder veroorzaakt door het spreken van eenzelfde taal (en dus het delen van eenzelfde cultuur) dan door eenzelfde economische activiteit.

Op basis hiervan heb ik in mijn in 1987 verschenen studie over de Limburgse vruchtbaarheidsdaling gewerkt met de begrippen economische motivatie en mentale acceptatie. In principe is gedrag van mensen economisch rationeel. Geen enkele samenleving kan zich permitteren gedurende lange tijd gedrag te vertonen dat oneconomisch is. Soms echter kan gedragsverandering economisch nuttig zijn, maar zijn er overwegingen buiten de economie die zulk gedrag verhinderen. Neem nou de introductie van geboortebeperking. We zagen eerder dat dalende zuigelingensterfte en toegenomen kosten van kinderen het economisch nuttig maakten om minder kinderen te krijgen. Deze motivatie werd aanvankelijk echter niet in daden omgezet omdat de regels van de katholieke kerk geboortebeperking binnen het huwelijk ten strengste verboden. Het gebrek aan mentale acceptatie functioneerde zo als een filter dat de economische motivatie tegenhield.¹¹ We moeten overigens bedenken dat dit filter niet absoluut was. Zoals eerder betoogd was ook in Limburg de vruchtbaarheid al dalende (zie grafiek 4 en 5).

Het was niet alleen de invloed van de katholieke kerk die de introductie van geboortebeperking vertraagde, al wil menigeen dat graag zo zien. De negatieve houding ten opzichte van ingrijpen in de voortplanting en voorbehoedmiddelen was wijd verspreid. In 1911 had minister Regout na lange discussies zijn zedelijkheidswet (officieel 'Wet tot bestrijding der zedeloosheid') door het par-

10 R.J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970* (Princeton 1977); J.W. Leasure, 'Factors involved in the decline of fertility in Spain, 1900-1950', *Population Studies* 16 (1963) 271-285.

11 Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit*.

lement geloodst. Een van de bepalingen van die wet luidde dat het strafbaar was voorbehoedmiddelen aan de man te brengen.¹² Dat lijkt op een verbod uit lang vervlogen tijden, maar pas op 12 juni 1969 werd de voorlichting over en de verkoop van anticonceptiva uit het strafrecht gehaald! Tot op dat moment was geboortebeperking in de ogen van veel mensen niet alleen strafbaar, maar ook moreel laakbaar. Met name condoms werden eerder in verband gebracht met prostitutie dan met een gelukkig echtelijk leven. Voor veel vrouwen betekende de introductie van de anticonceptiepil in het midden van de jaren zestig dan ook vooral een doorbraak in de emotionele sfeer. Voorbehoedsmiddelen werden uit de klandestiene hoek gehaald, omdat ze nu opeens niet meer van onder de toonbank verkocht werden, maar keurig via de huisarts verkrijgbaar waren.

Regionale verschillen

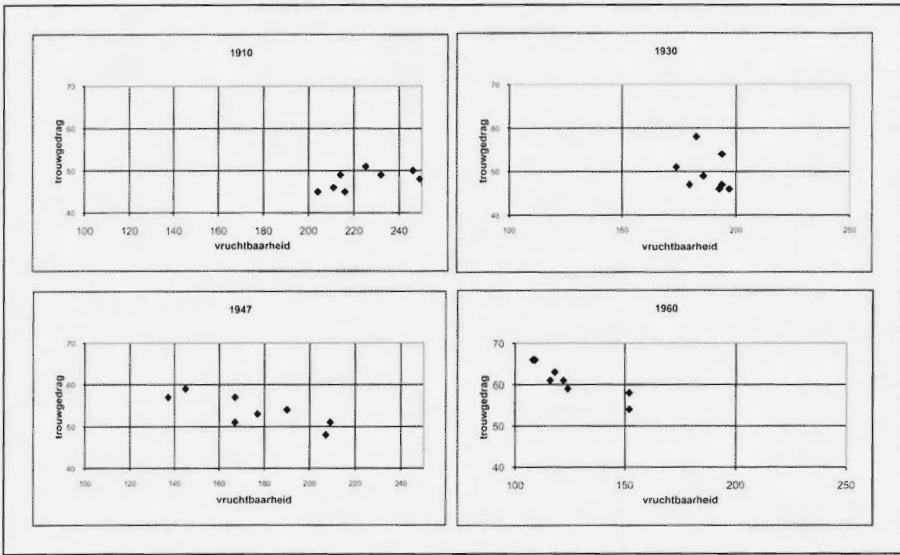
De vruchtbaarheidsdaling in Limburg moge dan een complex geheel van economische en mentale factoren zijn, zeker is ook dat er sprake was van opvallende regionale verschillen. In tabel 1 zijn de economisch-geografische gebieden die het CBS hanteerde voor Limburg als eenheid genomen. We zien dat de stedelijke gebieden Venlo en Maastricht het voortouw namen in de modernisering van de demografie. In 1885 en 1910 onttrokken veel mensen zich in deze plaatsen aan de huwelijksrestrictie en dus was de vruchtbaarheid er relatief hoog. In 1910 had overigens ook de Oostelijke Mijnstreek zich bij de twee steden gevoegd en het deel van Midden-Limburg ten oosten van de Maas. Na 1910 kreeg de vernieuwing de vorm van geboortebeperking binnen het huwelijk en ook toen liepen dezelfde vier gebieden voorop.

	geboorten per 1000 gehuwde vrouwen				
	1885	1910	1930	1947	1960
Noord-Limburg	193	216	197	209	152
Venlo	241	249	180	190	122
Midden-Limburg ten oosten van de Maas	214	232	186	177	116
Midden-Limburg ten westen van de Maas	190	211	193	207	152
Westelijke Mijnstreek	201	214	194	167	118
Oostelijke Mijnstreek	204	246	183	145	109
Maastricht	229	225	174	137	108
Zuid-Limburg	204	204	194	167	124

Tabel 1: *Geboorten per 1000 gehuwde vrouwen in economisch-geografische gebieden Limburg*
Bron: Engelen, Fertiliteit, arbeid, mentaliteit.

Uit de voorgaande beschrijvingen is duidelijk geworden dat vruchtbaarheid en huwelijksgedrag nauw samenhangen in West-Europese populaties. In grafiek

¹² Wet van den 20sten Mei 1911, tot bestrijding van zedeloosheid, *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden 1911*, No. 130.

Grafiek 6: Vruchtbaarheid en huwelijksgetrag in onderling verband, Limburgse economisch-geografische regio's

6 zijn daarom de gegevens over deze twee verschijnselen samengebracht voor de economisch-geografische regio's in Limburg. We zien de puntenwolk tussen 1910 en 1960 verschuiven van rechtsbeneden naar linksboven, of wel van een combinatie van hoge vruchtbaarheid en lage huwelijksintensiteit naar lagere vruchtbaarheid en hogere huwelijksintensiteit. De grafiek over het jaar 1947 laat zien hoe verdeeld de provincie op dat moment was. Twee gebieden, Maastricht en de Oostelijke Mijnstreek, vertoonden toen een modern demografisch gedrag, terwijl het noorden van de provincie en Midden-Limburg ten westen van de Maas nog een traditioneel huwelijksleven kenden. In 1960 waren deze laatste gebieden weliswaar verder opgeschoven naar 'linksboven', maar ze vormden nog steeds de hekkensluiters onder de economisch-geografische regio's. De andere gebieden waren in dat jaar weer dicht bij elkaar geclusterd.¹³

Kijken we naar de kenmerken van de onderscheiden regio's dan bieden die aanknopingspunten voor nadere verklaring. De gangmakers voor het nieuwe demografische gedrag, het mijngebied rondom Heerlen en de stad Maastricht, hadden al vroeg de grootste economische motivatie om minder kinderen te krijgen. Het aandeel van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw lag daar vanaf 1910 aanzienlijk lager dan het provinciale gemiddelde, vanaf 1930 zelfs minder dan de helft. Aangezien een bijdrage van kinderen aan de industriële

¹³ Voor wie liever overtuigd wordt door statistische verbanden: de correlaties tussen vruchtbaarheid en nuptialiteit (op het niveau van economisch geografische regio's) bevestigden in 1910 het positieve verband (0,58) en vanaf 1930 steeds sterker het negatieve verband (1930: -0,31, 1947: -0,81 en 1960: -0,90). Daar waar aan geboortebeperving werd gedaan, kon er meer gehuwd worden en vice versa. Berekend op basis van Theo Engelen, 'The fertility decline in the Dutch province of Limburg, 1880-1960: On understanding historical actors in a constrained environment', *The History of the Family. An International Quarterly* 2 (1997) 405-424, aldaar 412.

Door deze muurschildering in de hal van de ondergrondse vakschool van mijnonderneming Laura en Vereniging werden aspirant-mijnwerkers op hun toekomst voorbereid. De boodschap: gezin, kerk en mijn zorgen voor stabiliteit. Bron: Weet je nog Koempel 6, 2004.

arbeid in deze periode nagenoeg nul was, steeg de 'prijs' van kinderen voor de niet-landbouwers nog sterker dan voor landbouwers. Het verwarrende van de situatie is echter dat een meer moderne economische omgeving ook een andere mentaliteit met zich meebracht. De twee genoemde gebieden herbergden bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1933 en 1959 de grootste groep stemmers op niet-confessionele partijen.¹⁴ En dus hadden de inwoners zowel een grotere motivatie voor geboortebeperking als een zwakker filter om die motivatie tegen te houden.

¹⁴ Engelen, 'The fertility decline', 416 en 418.

In een statistische analyse werd vervolgens de relatieve invloed van beide factoren gemeten op de verschillen in vruchtbaarheid tussen de Limburgse gemeenten. Die verschillen konden steeds beter verklaard worden. In 1910 nog maar 24 procent, in 1930 36 procent en in 1960 al 62 procent. De bijdrage van 'economische moderniteit' aan deze verklaring steeg navenant. Het ligt dan voor de hand te concluderen dat economische modernisering leidde tot vruchtbaarheidsdaling. De werkelijkheid is ook nu gecompliceerder. De reeds bestaande verschillen in economische structuur konden hun invloed duidelijker laten voelen omdat het mentale filter dat geboortebeperking tegenhield steeds zwakker werd.¹⁵ In die zin blijkt de invloed van het katholieke geloof, althans in de vorm van zijn spiegelbeeld secularisering, de belangrijkste factor in de Limburgse vruchtbaarheidsdaling tot 1960.

Stuwende achterstand

Dan begint de periode waarin volgens grafiek 2 de Limburgse groei achter gaat lopen in vergelijking met de landelijke. Een uitgebreide behandeling van de aanloop naar dit jaar was nodig om de omslag te begrijpen. Er lijkt in deze provincie sprake te zijn geweest van de wet van de stuwende achterstand. Zoals bij de industrialisering landen die later aan dit proces begonnen, meteen de nieuwste technieken konden gebruiken, zo lijkt Limburg na 1960 een stroomversnelling in de vruchtbaarheidsdaling te hebben meegemaakt. Had Limburg in de jaren vijftig samen met Noord-Brabant nog de hoogste huwelijksvruchtbaarheid van het land, in de periode 1971-1975 kende zij de allerlaagste vruchtbaarheid van de Nederlandse provincies.¹⁶ In ruim een decennium tijd werd dus de klassieke positie van Limburg vervangen door haar tegendeel. Maar niet alleen het kindertal veranderde. Van oudsher was de Katholieke Volkspartij zeker geweest van de Limburgse stemmen. Zo stemde bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1959 nog 80 procent van de Limburgers op deze partij. Ook op dit punt trad een revolutionaire omslag op in de jaren zestig, want in 1972 was dit percentage gedaald tot 44.¹⁷ Tegelijkertijd werd de sterk seculariserende provincie getroffen door economische tegenspoed. In december 1965 hield minister van Economische Zaken Joop den Uyl zijn bekende historische toespraak in Heerlen, waarin hij de sluiting van de mijnen aankondigde. Dat leidde een periode in van langdurige economische stagnatie en grote werkloosheid, met alle sociale gevolgen vandien.

Deze specifiek Limburgse problemen traden op in een tijdperk dat op het gebied van huwelijk en voortplanting in de westerse wereld zoveel veranderingen optraden dat een aantal demografen is gaan spreken van een 'tweede demografische transitie'. De aard van de eerste transitie typeerde men als 'altruïstisch', terwijl de tweede 'individualistisch' zou zijn. In de nieuwe situatie

¹⁵ *Ibidem*, 419-421.

¹⁶ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland* (Haarlem 1982) 132.

¹⁷ www.nlverkiezingen.com

stond immers niet meer het gezin centraal, maar het recht op zelfontplooiing van de individuele leden van het gezin. Er deed zich op het gebied van de vruchtbaarheid een overgang voor van preventieve anticonceptie naar 'self-fulfilling' conceptie.¹⁸ Terzelfdertijd verwierven jonge mensen de vrijheid om tijdelijk of permanent ongehuwd samen te wonen en werd het huwelijk als institutie steeds kwetsbaarder. Dat de vruchtbaarheid toen beneden het vervangingsniveau daalde, moet in dat licht worden gezien.

Voor Limburg kwam daar nog bij dat een lange periode van economische tegenspoed de motivatie om kinderen te krijgen negatief beïnvloedde en dat de secularisering de morele rem op het gebruik van voorbehoedsmiddelen volledig had weggenomen. Ik grijp nog even terug op de beeldspraak van de gevangenen die ook toen de cipiers de deuren niet meer sloten, in hun cellen bleven, gewend als ze waren aan het leven in onvrijheid. Toen men in Limburg na 1960 uiteindelijk ontdekte dat de deuren openstonden, stroomde men massaal naar buiten en genoot volop van de nieuwe vrijheid, meer dan de landgenoten die nooit of korter gevangen zaten.

Nu zowel het migratiesaldo als de natuurlijke groei in Limburg negatief zijn geworden, rijst de vraag hoe deze bevolkingsdaling gekeerd kan worden. Die vraag is overigens minder vanzelfsprekend dan menigeen denkt. Is er eigenlijk een dwingende noodzaak om de huidige trend in de bevolkingsontwikkeling om te buigen? Op wereldschaal loopt de bevolking steeds nadrukkelijker op tegen de Malthusiaanse grenzen, die, nadat ze een tijdje uit de mode waren, door de Club van Rome weer uit de mottenballen zijn gehaald. Problemen met voedselvoorziening, uitputting van grondstoffen en klimaatverandering stellen ons voor ongekende problemen die allemaal voortkomen uit de snelle groei van de wereldbevolking. Maar ook dichterbij huis klinken steeds vaker de klachten over een land dat als te vol wordt ervaren. In het licht van deze twee overwegingen hoeft een daling van de bevolking niet meteen rampzalig te zijn.

Dat is maar goed ook, want het stimuleren van het geboortenpeil is nauwelijks mogelijk. Een blik over onze schouders maakt duidelijk waarom. Eeuwenlang was de geboorte van kinderen een onvermijdelijk gevolg van het hebben van een seksuele relatie. Alleen het aantal binnen het huwelijk doorgebrachte jaren en het lot bepaalden vervolgens hoeveel geboortes er precies geteld konden worden. Met de introductie van moderne geboortenbeperkende middelen en methoden en na een drastische verandering van de mentaliteit kwam de eigen keuze op de plaats van het lot en 'namen' paren eerder kinderen dan dat ze ze 'kregen'.

Nu die keuze ongeveer absoluut is geworden, rijst de vraag waarom men überhaupt nog kinderen zou nemen. Hoge kosten en een beperking van de individuele ontplooiingsmogelijkheden van de ouders vormen een grote barrière. Van economisch voordeel van kinderen is al lang geen sprake meer. Integendeel. De wens om kinderen te 'nemen' moet dus komen uit een andere bron. Of men die nu zoekt in de door de evolutie bepaalde biologische aandrang,

18 D.J. van de Kaa, 'Europe's Second Demographic Transition', *Population Bulletin* 42 (1987) 1-57, aldaar 11.

in een onbewuste behoefte om voort te leven of in de emotionele vervulling van een relatie, feit blijft dat met name vrouwenlevens in de afgelopen decennia zodanig veranderd zijn dat toegeven aan die behoefte steeds moeilijker te combineren is met andere eisen. Wanneer we de ontwikkelingen van de afgelopen eeuw bezien, moeten we de vaak gestelde vraag dus eigenlijk omkeren. Het gaat er niet om te achterhalen waarom vrouwen tegenwoordig minder dan 2,1 kinderen krijgen, maar om de vraag waarom ze er nog altijd 1,6 krijgen. Dat is een heel nieuwe manier om naar de bevolkingsachteruitgang te kijken. Het is mijn vaste overtuiging dat de bevolking in de westerse wereld zijn grootste omvang heeft bereikt en dat een structurele daling onvermijdelijk is. Limburg loopt dit keer voorop en men zal hier dus eerder dan elders merken dat er aan bevolkingsdaling ook vele goede kanten zijn te onderscheiden. Dat is overigens de overtuiging van een historicus en ik realiseer me daarom maar al te goed hoe snel vastliggende patronen drastisch opgeschud kunnen worden. Wat er in Limburg gebeurde gedurende de jaren zestig is hiervan een uitstekend voorbeeld.